

УДК 94:27-9(477):001.891С.Макарчук

ІСТОРІЯ РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ СТЕПАНА МАКАРЧУКА

Мар'ян ЛОЗИНСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедри теорії і практики журналістики,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна

У публікації проаналізовано праці професора Степана Арсентійовича Макарчука, присвячені історії релігії, Церкви та етноконфесійних відносин на українських землях, зокрема, статті “Християнські цінності народної культури українців в історичні часи і сучасності” (2003) та “Питання Українізації Православної Церкви в громадсько-політичному житті Волині у 20-х роках ХХ ст.” (2014), а також відповідні розділи навчальних посібників “Етнографія України” (2004) та “Етнічна історія України” (2008). Особливий наголос зроблено на думках і твердженнях С. А. Макарчука стосовно концепту “віри батьків”, проблеми зміни конфесій представниками української політичної еліти (магнатських родів Збаразьких, Заславських, Корецьких, Острозьких, Сангушків та ін.) у XVI–XVII ст., масового руху за українізацію православ'я на Західній Волині у 1920–1930-х роках. Показано важливість дослідження етнорелігійних процесів на українських землях як неодмінної складової етнічної історії України.

Ключові слова: Степан Макарчук, релігія, Церква, етноконфесійні відносини, православ'я, католицизм, етнорелігійні процеси.

У контексті дослідження проблем етнічної історії України Степан Макарчук не міг оминати увагою історію релігії, Церкви та етноконфесійних відносин на українських землях. Відзначимо, що наукові студії з цієї проблематики професор уважав дуже важливими. Так, у 1994 р. під його науковим керівництвом кандидатську дисертацію на тему “Греко-Католицька Церква в суспільно-політичному житті Галичини у 1848–1867 рр.” захистив Олег Турій¹ (нині – один з провідних українських істориків Церкви). А 2006 р. Василь Слободян, також під керівництвом професора, захистив кандидатську дисертацію про церкви Холмської єпархії XIII–XX ст.²

У 2003 р. С. А. Макарчук опублікував статтю “Християнські цінності народної культури українців в історичні часи і сучасності”³. У цій розвідці він окреслив більшість ключових питань, пов'язаних з релігією українців упродовж

¹ Олег Турій, “Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини, 1848–1867” (Автореф. дис. канд. іст. наук, Львівський державний університет імені Івана Франка, 1994).

² Василь Слободян, “Церкви Холмської єпархії XIII–XX ст.” (Автореф. дис. канд. іст. наук, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2006).

³ Степан Макарчук, “Християнські цінності народної культури українців в історичні часи і сучасність,” *Народознавчі зошити* 1–2 (2003): 77–82.

їхньої історії. Зокрема, про вплив християнства на традиційну культуру українців С. А. Макарчук писав:

Християнство [...] внесло у світоглядні уявлення народу віру в існування безмірно вищого розуму і сили, що визначають долю і вчинки всіх людей. У народній культурі ця віра виявляє себе в численних афоризмах, ідіомах, прислів'ях, що виступають як мовні обереги здорового побуту, етичних норм поведінки, моральних устоїв побуту. Правда прислів'я “Без Бога – ні до порога” не піддавалася сумніву. Віталися: “Помагай Бог!”, “Слава Йсу”, до працюючої людини: “Бог у поміч!”. Проводжаючи сина в дорогу, говорили: “З Богом, сину!”; при наріканні когось на життя застерігали: “Не гніви Бога!”; при застереженні від недостойного вчинку: “Побійся Бога”; після зникнення небезпеки: “Слава Богу!”⁴.

Професор наголошував: для ментальності українців властива така риса, як набожність, що підтверджують історичні джерела, наприклад, нотатки архідиякона Павла Алепського (XVII ст.)⁵.

Особливе місце в характеризованій статті відведено концепту “віри батьків”. Цей термін у широкому значенні С. А. Макарчук окреслив як “знаменну ціннісну категорію народної культури українців”, а у вузькому – як “східний православний чи східний греко-католицький релігійний обряд”⁶.

“Віри батьків” професор присвятив чимало місця у багатьох своїх публікаціях, зокрема, у відповідних розділах навчальних посібників “Етнографія України” (2004) та “Етнічна історія України” (2008). Одним з головних питань, які він намагався розкрити, були наслідки переходу населення тих чи тих українських земель з однієї конфесії на іншу. Характеризуючи ранньомодерний період історії України, С. А. Макарчук писав, що у XVI–XVII ст. свою конфесійну приналежність найчастіше змінювала українська еліта. Упродовж зазначених століть учений виділяв три етапи, під час яких ці етнорелігійні процеси мали свої особливості:

- 1) 1569–1596 рр. (від Люблінської до Берестейської унії);
- 2) 1596–1620 рр. (від офіційного проголошення церковної унії до відновлення, за активної участі гетьмана Петра Сагайдачного, православної ієрархії);
- 3) 1620–1648 рр. (від відновлення православної ієрархії до початку козацької революції під проводом Богдана Хмельницького).

С. А. Макарчук зазначав, що під час першого періоду шість магнатських родин перейшло з православ'я у католицизм (з них п'ять – безповоротно), а вісім – у протестантизм – кальвінізм та аріанство (з них чотири – повністю). Натомість середня і менша шляхта залишалася переважно православною. Упродовж другого періоду українські пани почали переходити здебільшого у католицизм і лише частково – в уніатство (до 1620 р. повністю католицькими

⁴ Степан Макарчук, “Християнські цінності народної культури українців в історичні часи і сучасність”, 77.

⁵ Там само.

⁶ Там само, 78.

стали князівські родини Збараських, Заславських, Сангушків, Ружинських та Корецьких, а 1608 р. помер останній православний представник родини Острозьких – князь Костянтин-Василь Костянтинович⁷. Про цей період С. А. Макарчук писав:

Деякі великопанські роди перейшли в унію: Мишки-Варковські, Бокії, Тризни, представники Киселів, Тишкевичів, Велігорських. Ще інші пани, такі як Іван Гулевич, Ян Гораїн, Захарій Єловицький, князь Григорій Четвертинський теж прийняли унію, але незабаром її залишили і на вернулися до православ'я. Так само зробили пани Воронєцькі, Кошки, Шишки-Ставецькі. Дві родини – Козики та Воронєцькі – стали двоконфесійними. Деякі роди перетворилися на багатоконфесійні, наприклад Тишкевичі, Мосальські, Загоровські, також Тризни. На початку XVII ст. кальвінізм покинули Лукомські та на вернулися до православ'я. Багато панів далі на верталися до аріанства: Бабінські, Горностаї, Холоневські, Немиричі, Ободенські, Терлецькі, Рогозинські. Пересвідчуємося, що при головній тенденції відходу від православ'я великопанських українських родів, процес зміни конфесійної віднесеності у 1596–1620 рр. був неоднозначним. Така зміна, повторимось, стосувалася головно української магнатерії. Станом на 1620 р. із названих 153 шляхетських родин Київського і Брацлавського воєводств повністю православними залишалися 116. Православні були також ще у 21 багатоконфесійній родині; 16 родів, які повністю відійшли від православ'я і ще 21, що частково його полишили, відносились до великопанських. Католицизм захопив 16 з них, у тому числі сім – повністю. Протестантськими стали 13 родів, уніатськими – шість, у тому числі лише два роди повністю⁸.

Упродовж третього періоду (1620–1648), за словами професора, тенденція переходу нових українських панських родин у католицизм тривала. Підсумовуючи, С. А. Макарчук зазначав, що поряд із зміною конфесійної приналежності значної частини української політичної еліти (що відбувалося усвідомлено під впливом багатьох чинників, передусім, через намагання отримати краще становище у тодішньому суспільстві), тривав її перехід на польську мову та латинську абетку⁹.

Професор також наголошував на трагізмі акцій масового переведення українського населення з однієї конфесії на іншу, які у XIX–XX ст. здійснювали різні політичні режими.

У 2014 р. С. А. Макарчук опублікував статтю “Питання українізації Православної Церкви в громадсько-політичному житті Волині у 20-х роках XX ст.”¹⁰ У цій ґрунтовній розвідці учений докладно висвітлив церковно-релігійну

⁷ Степан Макарчук, “Походження та етнічний розвиток українців,” у *Етнографія України: навч. посібник*, ред. Степан Макарчук (Львів: Світ, 2004), 62–63; Степан Макарчук, *Етнічна історія України: навч. посібник* (Київ: Знання, 2008), 149–160.

⁸ Макарчук, *Етнічна історія України*, 153.

⁹ Макарчук, “Походження та етнічний розвиток українців,” 63.

¹⁰ Степан Макарчук, “Питання українізації Православної Церкви в громадсько-політичному житті Волині у 20-х роках XX ст.,” *Народознавчі зошити* 1 (2014): 3–9.

ситуацію на теренах західної частини Волині, яка впродовж 1921–1939 рр. перебувала в складі Другої Речі Посполитої. За твердженням професора, у кордонах цієї держави опинилося 1 300 православних парафій, з яких 760 припадало на Волинь, 298 – на Полісся, зокрема на етнічно українське Полісся – 180, бл. 60 – на Холмщину. Загалом же, православних парафій з переважно українським населенням було близько тисячі (бл. 70% усіх православних парафій Польщі), натомість з білоруським – бл. 28%, російським – 1,5%, польським – 0,1%¹¹.

С. А. Макарчук зазначав, що у міжвоєнний період православні парафії Західної Волині офіційно були підпорядковані Православній Церкві Польщі, яку Константинопольський патріарх кваліфікував як відірвану в силу політичних обставин частину Російської Православної Церкви. Така позиція посилювала проросійські (білогвардійські) сили у керівництві зазначеної Церкви й ставала на заваді проукраїнським силам. Одним із чинників їх активізації стало залучення православних парафій Волині упродовж 1917–1921 рр. до руху за Українську Автокефальну Православну Церкву. Його віховими подіями стали створення Всеукраїнської Православної ради у Києві (листопад 1917 р.), Закон Директорії про автокефалію Української Православної Церкви (1 січня 1919 р.) та формальне утвердження автокефалії під час Всеукраїнського Православного Собору, який обрав митрополитом Василя Липківського (14 жовтня 1921 р.). Згасити патріотичний запал українського населення Західної Волині у релігійній сфері, після приєднання краю у 1921 р. до Польської держави, владі було важко. До того ж, піднесення національної свідомості місцевих українців, за твердженням С. А. Макарчука, сприяли й інші чинники:

Масовий рух православної пастви за впровадження української мови в богослужіння являв собою один з напрямків національного відродження волинян, поряд з такими формами, як розширення мережі Товариства “Просвіта” в містах і селах краю, відзначення в громадах шевченківських днів, використання на національні заходи грошей, зібраних у час колядування, збір коштів на будівництва Народних домів, “Рідну школу” та ін. [...] Важливою сферою національної роботи була діяльність українських кооперативів, переважно торгівельно-споживчих, частково – кредитових, організаторами яких найчастіше виступали активісти “Просвіти”. [...] У боротьбі громадськості за українізацію православної церкви Волині активну участь брали церковні братства на національній основи (наприклад, Луцьке Чеснохресне братство), а також товариство імені Петра Могили¹².

Питання мови богослужіння було одним із найгостріших. С. А. Макарчук зазначав, що на середину 1920-х років на всю Волинь було лише близько 20 парафій, де богослужіння відбувалися українською мовою: Хрестовоздвиженська церква у Луцьку, Успенський собор та церква св. Миколая

¹¹ Степан Макарчук, “Питання українізації Православної Церкви...”, 4.

¹² Там само, 5–6.

у Володимирі, Благовіщенська церква у Ковелі та більше десяти парафій у селах. На конкретних прикладах (села Воютин Луцького повіту, Боремне Дубенського повіту, Милостів і Тудорів Рівненського повіту та ін.) С. А. Макарчук проілюстрував спроби місцевих волинян домогтися запровадження богослужіння українською мовою. Так, “з ініціативи парафіян, не раз всупереч священикам чи дякам, церковні хористи супроводжували церковнослов’янську відправу священика українським церковним співом”¹³. Важливими подіями стали й ініційовані проукраїнськими церковними діячами Західної Волині (попри заборони митрополита Православної Церкви Польщі та волинського воєводи) Українські церковні з’їзди у Луцьку (5–6 червня 1927 р.), Володимирі (6 листопада 1927 р.), Бересті (15 січня 1928 р.), де делегати від парафій одноставно підтримали завдання українізації православ’я на Волині¹⁴.

Як бачимо, у своїх наукових працях, присвячених питанням історії релігії та Церкви, С. А. Макарчук порушив проблеми, актуальні і для сучасної України. Вочевидь, він відчував важливість їх вирішення для розвитку української нації, адже Церква була і є однією з основ українського суспільства. Можливо тому, під час підготовки до друку своїх мемуарних мініатюр “Побачене, почуте, пережите”¹⁵, професор забажав дати на обкладинку книжки церкву свого рідного села Дуліби, що на волинській частині Рівненщини.

ISSUES OF RELIGION AND CHURCH IN UKRAINIAN LANDS IN THE SCIENTIFIC PAPER OF STEPAN MAKARCHUK

Marian LOZYNSKYI

The Ivan Franko National University of Lviv,
the Chair of Theory and Practice of Journalism,
1, Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine

In the context of studying the issues of ethnical history of Ukraine, Professor Stepan Makarchuk attributed an important place to study of the ethno-religious processes in the Ukrainian lands. That is why a number of his works was devoted to the history of religion and Church. In 1994, Oleh Turii (now he is one of the prominent Ukrainian historians of the Church) defended his Ph.D thesis on “Greek Catholic Church in Galicia during 1848–1867” under Professor’s scientific guidance. Vasyl Slobodian defended Ph.D thesis on “Churches of Holm eparchy of 13–20th centuries” also under Professor’s guidance in 2006.

The offered publication carried out a review of those works by S. Makarchuk, which were devoted to the history of religion, Church and ethno-confessional relations on the Ukrainian lands, in particular, the articles headed: “Christian values of the folk life culture in historical and modern times” (2003) and “Issues of the Orthodox Church Ukrainization in the public and political life of Volhynia within 20’s

¹³ Степан Макарчук, “Питання українізації Православної Церкви...”, 5.

¹⁴ Там само, 6–7.

¹⁵ Степан Макарчук, *Побачене, почуте, пережите: мемуарні мініатюри*, ред. Роман Тарнавський (Київ: Атіка, 2015).

of 20th century” (2014) as well as the relevant chapters of tutorials of “Ethnography of Ukraine” (2004) and “Ethnic History of Ukraine” (2008).

In the article of “Christian values of the folk life culture in historical and modern times”, Professor emphasized that the godliness was an attribute of the Ukrainian mentality. A special place in the mentioned article was targeted to a concept of “the parents’ belief in God”. S. Makarchuk broadly defined this term as “a significant value category of the folk life culture of Ukrainian people” and he framed it as “the Eastern Orthodox or the Orthodox Greek Catholic religious rite” in the narrow sense.

In the tutorials of “Ethnography of Ukraine” and “Ethnic History of Ukraine”, among the other things, S. Makarchuk attempted to reveal the consequences of when the Ukrainian population, which lived on these or those Ukrainian lands, came over from one religious community to another. While characterizing the early modern period in the history of Ukraine, he wrote that it was Ukrainian elite to change one’s religious confession affiliation the most often in the 16–17th centuries. Professor also stressed the tragic element peculiar to actions of the mass transferring of the Ukrainian people from one religious confession to another. Such actions were typical of different political regimes in 19–20th centuries.

In the article of “Issues of the Orthodox Church Ukrainization in the public and political life of Volyn within 20’s of 20th century”, the scientist gave full coverage to the church and religious situation in the Western Volhynia, which was a part of the Second Polish Republic, emphasizing on the mass movement for the Orthodoxy Ukrainization.

Key words: Stepan Makarchuk, religion, church, ethno-confessional relations, Orthodoxy, Catholicism, ethno-religious processes.

REFERENCES

- Turii, Oleh. “Hreko-katolytska tserkva v suspilno-politychnomu zhytti Halychyny, 1848–1867.” Avtoref. dys. kand. ist. nauk, Lvivskiy derzhavnyi universytet imeni Ivana Franka, 1994. (in Ukrainian).
- Slobodian, Vasyl. “Tserkvy Kholmshoi yeparkhii XIII–XX st.” Avtoref. dys. kand. ist. nauk, Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 2006. (in Ukrainian).
- Makarchuk, Stepan. “Khrystyianski tsinnosti narodnoi kultury ukrainsiv v istorychni chasy i suchasnist.” *Narodoznavchi zoshyty* 1–2 (2003): 77–82. (in Ukrainian).
- Makarchuk, Stepan. “Pokhodzhennia ta etnichnyi rozvytok ukrainsiv.” *U Etnohrafiia Ukrainy: navch. posibnyk*. Red. Stepan Makarchuk. Lviv: Svit, 2004. 32–72. (in Ukrainian).
- Makarchuk, Stepan. *Etnichna istoriia Ukrainy: navch. posibnyk*. Kyiv: Znannia, 2008. (in Ukrainian).
- Makarchuk, Stepan. “Pytannia ukrainizatsii Pravoslavnoi Tserkvy v hromadsko-politychnomu zhytti Volyni u 20-kh rokakh XX st.” *Narodoznavchi zoshyty* 1 (2014): 3–9. (in Ukrainian).
- Makarchuk, Stepan. *Pobachene, pochute, perezhyte: memuarni miniatiury*. Red. Roman Tarnavskiy. Kyiv: Atika, 2015. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редколегії 06.06.2015

Прийнята до друку 21.12.2015

